

SZILI JÓZSEF

Még egyszer a Madách-líra csúcspontjairól

Amikor Karinthy Frigyes Madách-tanulmányát széljegyzetelve a *Tragédia* iróniájáról írtam, megjegyeztem, hogy valamiképpen fel kell adnunk a *Tragédia-dogmába* vetett hitünket.¹ De mi is az a *Tragédia-dogma*? Mit kell belátnunk? Azt, hogy a teremtéstörténeti és történelmi kavalkádformában sem elsődlegesen, sem másodlagosan, de még harmadlagosan sem egy ideológiai tételrendszer, egy mégoly lelkes vagy lelketlen világnézet lenyomata rejlik. Hangsúlyoznom kellett, hogy Karinthy képes egy egyszerű, majdnem egysíkú egészet tételezni, s jóformán egyedül csak az alapötletben, a sztoriban, vagy elegánsabban, a *műthoszb*ban látja a Madách-mű nagyságának alapját és teljét:

„[...] a puszta mesében minden benne van – az Eszme nem kiegészítője vagy alapja, nem szülőanyja a mesének s a mese nem jelképe vagy példázata az eszmének. Eszme és történet, gondolat és jelkép egy és ugyanaz a *Tragédiában* – ha az alkotás legmagasabb fokának anyag és a forma tökéletes egységét vallom, ennél nagyszerűbb példát nem találhatnék.”²

Hogy ez a műthoszteremtés teljes egyként, egy Teremtő isteni erejének megnyilvánulásaként működik, arra a *Tragédia* egésze és úgyszólván minden sora tanúság. Az alkotás-teremtés persze eleve meg van duplázva: 1) a bibliai isteni teremtés makettja, 2) a *Tragédia* szöveg-, fantázia- és műalkotás-teljessége. Mindjárt a legelején (még Arany jóindulatú beleköltösködése ellenére is) kitárulkozik ez a teljes szöveg- és fantáziavilág, s ahol akad döccenésre némi lehetőség, a fősodor, a formának, a *műthoszb* szövegszerű megnyilvánulásának nyelvi ereje ott is átlendíti a szöveget realizáló, fantáziáló tudatot, minden ponton érzékítve, *tudatva*, hogy a gondolat megéri a gondot és az önátadást. A *Tragédia* mindenképpen egy *nyelvművész* műve is (vagy ha úgy tetszik, Aranyostul kettőé), s aki Madách lírájának végtelen sorát átlapozza, joggal várja jelét, nyomát, ragyogását

ennek a művészetnek.

Erre fel szegény Gyulai úgy bepánikolt, hogy azt hitte, az a dolga, hogy megvédje a maga nem közönséges közönségét attól, hogy Madách önzezéssel rongálja nimbuszát. Sokáig ki sem adta a Madách Aladár által hozzá jókor eljuttatott líra-kéziratot, s amikor kiadta, úgy megtizedelte, hogy évekig jöttek folyóiratban, könyvben a korrekciók. Gedó Simon 1910-ben éppenséggel a Gyulai által kihagyott versekben fedez fel „prometheuszi vonást”:

„Madách világfájdalmában van bizonyos dacos prometheuszi vonás. Ez különösen azokból a versekből tűnik ki, melyeket Gyulai Pál Madách műveinek kiadásából formai okokból kihagyott.”³

Formai okokból. Igaz, ez a „dacos prometheuszi vonás” néha csak egy távoli utalás képében van jelen. Ezek, akár a *Tragédia* előtti, akár a *Tragédia* utáni időkből valók, egyértelműen abban a teljességben jelennek meg, amely a világtörténelem-álmot és a tőle függetlenül lezajló/lezajlott történelmet egyetlen egységbe vonja, és beállítja egy olyan teremtés-teremtetség közegébe, amely tartalmaz egy nagyobb egészre utaló vallástöredéket, de amelyet egészében egy a tételes vallásokat meghaladó írói, alkotói (teremtői!) szemlélet működtet. Korábban ezeket a *Tragédiához* passzintható képeket magam is inkább csak a *Tragédia*-konceptió törmelékeiként fogtam fel. Karinthy nagy jelentőségű felfedezését felfedezve azonban kénytelen voltam elismerni, hogy ezek a képek annak a teljesebb, s Madách művészetében ki is teljesedett egységes *müthosznak* az elemei, amely a költőt a maga költői mindenségének önkörű vallásalapítójává tette. Ahogy korábbi utalásaim tehát csak a *Tragédiát* célozták meg (s ebben előttem mások is közreműködtek, sokan és annyira „közre”, hogy ez volt a Madách-líra-kutatás legközösebb terepuma), most arra célzok, hogy egy olyan fordulat, mint az *Önvádnak* ez a két sora, „Nem volnánk mint száműzött Ádám most / Kinek az Édent önzeze bezárá”, tételesen a költő teljes poétikai eszkhatológiájában gyökerezik. Néhány ilyen mozzanat a sokaságból: „Lábunk előtt a völgyben köd feküdt, / Ugy állottunk, mint vízözön fokán” [...] „Arcára néztem, és az angyalarc / Megbírja a bűnöst tisztítani” (*Május 24-én*); „Csak egyetlen tudat lengjen felettem, / Hogy lelked, hölgy, felém, felém eped, / Hogy nélkülem Istennek édenében / Is észrevennél egy üres helyet!” (*Ömlengés*); „Ha csillag volnék Isten trónja mellett” [...] „Ha éden kertének lennék virága” (*Önmegtágadás*); „Néhány futó perc birtokom csak, / Amily futók, oly boldogok – / Mert e percekben századoknak / Üdve s egész egy menny ragyog” (*Borbálához II.*).

Persze a magyar romantika más mesterei is (és nemcsak a magyar romantikáé) kénytelenek a zsidó-keresztény mitológiából élni, gyakran csak

ad hoc jelleggel. Ez az *ad hoc* jelleg az, ami végül is lényegiként értelmezhető, ha Madách különleges *műthoszá*t tartjuk szem előtt, pontosabban azt, hogy a Madách-líra képvilágának gyakran az ilyen utalások a legnagyobb, legátfogóbb eseményei. Egy-egy emberi cselekedet vagy állapot világméretű (mindenségméretű!) arányát ilyen műthikus foglalatok elevenítik meg, s ezek többnyire nem egyszerűen egy kész, szabványos mitológia termékei. Az *Elváláskor* sem kevesebbet állít, mint azt, hogy a helyzet a száműzött angyalé „a menny ajtaján”. Tétéleződött egy ajtóval benyitható menny is a verssor által, ami nem a szokvány hitvilágok fogalma. A legátfogóbb gondolatot ebben az eszmekörben a *Hit és tudás* fogalmazza meg, jelezve, hogy talán nincs is remény a két terület (a hit és a tudás) egységbe foglalására:

„Megszakadt a mindenség gyűrűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy úrt tán át sem tudja szállni
Isten gondja és emberremények.”

Annak a költőnek, aki a vérző kereszt sötét mítoszában (a Fiú keresztalálát követelő, eltűró Atya) nem talált semmi feloldozást, a világrend válsága *kezdetől* fogva és mindvégig nagyobb teher, mint amilyent Petőfi végleg vigasztalan grandiózus élménye a bibliai történet egy végső kifejetére utalva kifejezett:

„Akad-e majd,
Ki ennyi bajt
Higgyen, hogy ez történet?
És e beszédet nem veszi
Egy örült, rémülésteli,
Zavart ész meséjének?”

A 2001-ben megjelent írásomban⁴ a Madách-lírával ismételten a *nemzeti klasszicizmus* „ízlését” állítottam szembe. Egyes képviselőinek az ízlését kellett volna emlegetnem, vagy legfőképp csak Gyulaiét, aki nyíltan színt vallott ebben a kérdésben, illetve máig is azokét, akik sem a modernség, sem a posztmodernség poétikai ízlésnormáiban nem részesek. Persze önhibájukon kívül, hiszen a Madách-ügyhöz méltó ízlés szintje korokon keresztül csak költészetünk és kritikánk legjavát jellemezhetette. A másodvonal és az átlag „jótanáros” ízlés nem szükségképp részesült ebből, jószerint ma sem köztudott, hogy van ilyen. Abban a 2001-es írásomban nem is nagyon törekedtem magyarázatra vagy magyarázkodásra. Olyan helyzetben írtam egy Kabdebó Lóránt tiszteletére készülő könyvbe, hogy elegendőnek vélhettem, ha mintegy az ünnepelttel társalognva úgy írok, hogy ő értse, vagy az ő szűkebb köre. Ahhoz pedig nem kellett sok magyarázat.

Nem osztatlanul dicsértem Madách lírai darabjait, a válogatás nagyon is szűk, helyenként a költeményeknek csak egyes részleteit érintette. Maga a közelítés mégis mintha valami egészre vonatkoznék, mintha csak csúcsokról volna szó. Persze tudtam, ma is tudom, a Madách-líra egészét nem lehet „rehabilitálni”, némely versek eminenciája pedig normál helyzetben magától értetődő. Mégis, megjegyzem, a háttér, az alap valami egészé. Akármilyen rejtetten. Ez az egész pedig ugyanaz, mint amit Karinthy a *Tragédiában* felfedezett: a *müthosz*, az a Madách-féle speciális müthosz, amelynek jegyében Madách még vallásalapító hírébe is keríthető. Ez teologice kevésbé isteni, de istenméretekben, isteni mértékekkel emberi.

Amikor a lírai darabokban ennek a *müthosznak* a képvilága uralkodik, mondanám: eluralg, a szélsőségek szétfeszítik az érzelmi tónus kereteit, ennek a nem létező, az emberisten, a költőteremtő nyilatkozat-töredékeit mennydörgik.

Ezt más is így hallotta, ha nem is így mondja. Barta János 1931-ben pályája legelején *Az ismeretlen Madáchról* írva felfedezésként emelte ki e szerelmi líra magasságának egyetlen méltó mérőfokát, Petőfi egyik legremekebb költeményét: „Borkához a »Minek nevezzelek« dithyrambjára emlékeztető verseket ír.”⁵ Figyeljünk: többes számban: „verseket”.

Bóka László egy emberöltővel később, a hatvanas évek derekán:

„Ha korszakhatárokon vitázunk szakmai körben, ha a modern líra tematikus újdonságainak origóit keressük, ha Vajda vagy Kiss József, vagy Ady osztoznak egy újszerű szerelmi líra meghonosításán, én már rég Madáchoz szavalgatom.”⁶

Sőtér István mindig a legértőbb hangsúllyal vette sorra Madách lírai darabjait. Világosan ír a korszakból kibúvó érdemeikről, valósággal egy olyan lírikusunkat érzékeli benne, akinek lennie kellett volna, de egészként végül is nem lehetett, csak töredékben.

„Gondoljunk az *Egy látogatás* finom, novellisztikus részleteire, arra az anyegini helyzetre, mely az új boldogságát már meglelt régi szerető és a látogatására érkezett költő közt kialakult...”⁷

Modernséget lát egy másik leíró költeményben, különösen annak „hangulatfakasztásában”:

„Az *Egy nyíri temetőn* például a sívárság olyan poézisét idézi, aminővel sem Petőfinél, sem Aranynál nem találkozunk – van valami *modern* ennek az egyébként igénytelen versnek hangulatfakasztásában, s ez a modernség furcsán fér meg a kifejezés kissé avíttas módjával.”⁸

„Modern” és ugyanakkor „igénytelen” vers és „avíttas kifejezés”, együtt,

noha „furcsán”. S talán épp a furcsaság ennek az együttesnek a lényege, ami nem fér meg Petőfi vagy Arany egyszerű, közemberi egyenességével. Merthogy, erről hajlamosak vagyunk megfeledkezni, itt egy *nagy úrral* van dolgunk. S hozzá egy *palócföldi Anyeginnel*, aki csak helyel-közzel tud a maga *Puskinja* lenni, de ha igen, akkor azt egy Sőtér észreveszi.

S hogy ez a *nagy úr* a maga zsigeri élettapasztalata szerint inkább otthon van a gúlaépítettő, mint a gúlaépítők világában, de benne van a luciferi nihil is, s még lehet ez is madáchi (isteni, félisteni) önismeret: „Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy”. Ez az úr, mindenesetre, tud viselkedni. Anyegin módján is, ha kell, de semmi esetre sem válhat úgy nevetségessé, hogy azt higgye, leírhatja:

„Egyik kezemben édes szendergőm
Szelídeden hullámzó kebele,
Másik kezemben imakönyvem a
Szabadságháborúk története.”

(Petőfi Sándor: *Beszél a fákkal a bús őszi szél*)

Madáchnál nem fordulhat elő, hogy ne tudná, egy ilyen helyzetben mi a természetes. Ez nagyúri helyzet, a kispolgári szerelmes, ha maga Petőfi is, élhet egy-egy olyan képpel, mint az, hogy „Egy égbe-rontott képzelet / Tündérleánya” (*Minek nevezzelek?*), a *nagy úr* Petőfi-nagyságrendben követel. S ha rájövünk (rá kell jönnünk), hogy az ő lírájának ez a felvidéke, a csúcspontot megjáró szakasza, akár osztozhatunk a Költő teremtő költőként való fellépésében. Mert a költőben általában ott kell lennie első és legfőbb kritikusanak, mint a Teremtésben Lucifer szellemének, hogy nyesse és elvesse az esendőt. Így csinálhatunk a *Szív és ész (Borkához)* című 12 versszakos okoskodásból némi luciferkedéssel olyan 4 versszakos költeményt, amely után legalább kilenc ujját megnyalhatja a múzsa:

„Frígyünket nem fúzta az okosság.
A világ illemtörvénye sem,
Önmagában mint erős istenség,
Alkotá azt csak a szerelem.

Aki engemet akar szeretni,
Az szeresen örülten, vadon,
Vessen az meg minden oly sorompót,
Mit élébe Isten, ember von.

Aki engemet akar szeretni,
Légyen angyal és ördög velem,
Hír, jólét ne legyenek előtte
Semmi, semmi, csak a szerelem.

S verve sorstól végig a világon
 Áldja a szerelmet boldogan! –
 Ily árért sem vásárolta drágán,
 Melyben a menny üdvössége van!”

A *Szív és ész (Borkához)* című költemény 5., valamint 10-12. versszaka alkotja ezt az együttest, amelynek persze inkább való az eredeti cím helyett ez a cím: „Aki engemet akar szeretni”. S bizony, tetszik, nem tetszik, itt van a *Semmiért egészen* vér és jog szerint való előzménye. Még az „és én majd elvégzem magamban” himnusz-számvetése is benne van: „Ily árért sem vásárolta drágán...”

Jegyezzük meg jól: a 19. századi magyar lírában egyedülálló Madách szerelmi költészetének bensőséges és a korabeli nyárspolgári illemnek fittyet hányó erotikája. A *téli éj dicsérete* hosszas bevezetéssel jut el a csúcsig, az ölelésig. Ez a mozzanatos kidolgozás, itt-ott túlrészletezés Madách lírájának jellemző, az anekdota-szerű előadás biztonságát nyújtó alapformája. Menedékesen, de így is szépen eljutunk, s érdeklődésünk teljes lehet a közbülső, szükséges részletek iránt is, odáig, hogy „Szorulj hozzám idább még, kedvesem”. A poétikai ürügy, „Hadd hallgatom szíved veréseit”, sem érdektelen. De ettől a ritmustól minden gyűrűzni, gömbölyödni, hullámozni kezd, holott ama kar csak „kerít”. Milyen pontos, milyen alapos. S ettől kezdve mozzanatról mozzanatra haladva forrósodik fel a leírás, és jut el a fortisszimóig, és ismét a madáchi *müthosz* legátfogóbb kereteiből kiemelt képpel a vers nem mindennapi zárlatig:

„Te elszunnyadtál, én féléberem
 Még hallgatom lassú lélegzeted,
 Még élvezem, ha álmod gondtalan
 Leleplez egy-egy újabb kellemet.

Kebled kéjhalmihoz hajtom fejem,
 S lélegzetem köztük felforralom,
 Hajfürtjeid behálózzák kezem,
 Gyöngén kibontom, s végigjártatom

Szép termeted hullámalakjain,
 Minőket művész legszebb álma szűl.
 De nem, de nem – a legszebb álom is
 Nem vonzhat így, így által nem hevül.

S midőn tökélyük gazdag érzete
 Kéjmámorban ringatja lelkemet,
 Míg lassudan álom veszen körül
 Folytatva a felséges képeket;

Ha istenek egébe szállanék,
 Tán észre sem venném a változást. –
 De óh igen, csókod hiányzanék,
 S ezért az ég nem ad kárpótolást.”

Figyeljünk csak a metszetekre, az egyes sorok mondat- és szólamhangsúlyainak elhelyezkedésére! A *mimetikus enjambement*-ra két versszak között („...végigjártatom // Szép termeted hullámalakjain”). A végén a *conchetto* némelek számára kissé bonyolultnak tetszhetik (mi is a szoros oka annak, hogy az istenek egében nincs jelen a kedvese, akinek ezt a szálldosást köszönheti?), de sikerül a *müthosz* visszafogása, az emberi szféra fölemelésével. Az ilyen, részleteikben megragadó költemények különösen erősen sejtetik, hogy Madách, a költő, *nagy úr*. Talán túlságosan is egy ültében alkotott, mint Aranytól aláhúzva a *Tragédia* istene, sem munka közben, sem utólag nem működött kellő szigorral valami állandó luciferi kritikai érzék. Talán ez kellett volna, hogy folytonosan a kimondás-megnevezés csúcsai közelében tarthassa a fogalmazást.

A *téli éj dicsérete* még kívülről, mozdulatok, látványok felidézésével örökíti meg a szerelmi egyesülés teljességét. A *Boldog óra* hihetetlenül egyedül áll a tizenkilencedik századi magyar költészetben. S nemcsak témája, a téma hiánytalan és hibátlan poétikai kidolgozása miatt. A hanghordozás, a deklamáció minden változatában versenyképes az *Előszó*, az *Emlékezés egy nyáréjszakára* vagy a *Káprázat* orkesztrációjával. Nem kellene-e tanítanunk ezt a költeményt a középiskola felsőbb osztályaiban, hogy akinek érzéke van (s kinek miért ne lenne érzéke) az altesti működéseknek az emberitől elválaszthatatlan fennkölttségéhez, az kötődjön máris annak e világirodalmi mértékkel mérve sem közepszerű felmutatásához.

„Megcsitult arcád küzdelme végre,
 S mint az ég vihar után, kigyúladt,
 Kebled reng csak, amint reng a tenger,
 Hogyha elfárad a szél dühében.
 Lankadtan dűlsz vágyó karjaimra,
 Mint borostyán cserfa derekára,
 Esdve súgod: gyöngye lettem állni,
 Óh te tarts fel, vagy veled bukom le.
 Ábrándos szemed félig lezárod,
 Félig szóra nyíló ajkaidnak
 Hangja elhal, mintha félne, a szó
 Felrettentí szűd költői álmát,
 S felforralt lélekzetté szűrődik,
 Melynek édességét arcom érzí.”

Lám itt is a küllem kellemeivel illik kezdeni: „arcád”, „kebled”, a test dőlése, sugdosás, félig lehúnyt szem, félig nyílt ajkak. S utána az összefoglaló ténymegállapítás „Győzött hát a természet feletted”. És ami leglényegesebb, a metafizikai helyzet, az abszolút egység, egyesülés leszögezése. Ismerjük el, férfimód egyoldalú ez nyilatkozat:

„Győzött hát a természet feletted,
 Megszüntél, nő, élni önmagadban,
 Szíved egy veréssel, egy reménnyel
 Szívemben dobog csak. - -
 Keblemen túl nincs számodra élet.
 Hogyha mostan elszakítna a sors,
 Lelkedet is elvinném magammal
 S te halott maradnál. - - ”

Ami ezt a kijelentéssort követi, az mintha ellent is mondana ennek a túlzottan egyoldalú, egyszemélyes létezés-tételnek. Ami következik, az mindkettőjükre egyaránt és megkülönböztetés nélkül vonatkozik:

„Elborúl a mindenség körülünk,
 Nincsen élet kívülünk e földön,
 Illem és hiú társas szabályok
 Kisserű korlátai lehullnak,
 Nincsen vágy szívünkben, gondolat nincs,
 Mely ez édes percen túl repülne.
 S mint a lélek, mely kikél a testből,
 Egyesülve Isten szellemével
 Boldog, mert most lett csak még egésszé,
 Nem tépik szét többé szűk sorompók,
 Mik közt oly soká sírt:
 Lelkeink közt is lehullt a korlát,
 S boldogok, hogy ekként egyesülve
 Közelebb jutottak Istenükhöz;
 Mégcsak egy kis lépés, s összefolynak
 A világ lelkével. - ”

Nemcsak hogy „Lelkeink közt is lehullt a korlát”, amely egyértelműen jelzi a hím fölény vagy elsőbbség megszűnését is. A szeretők e fokon „a világ lelkével” folynak össze. A „világ lelke” és az „Istenség” Madách katekizmusában megkülönböztethetetlen azonosságot ölt.

A legjobb átlagköltő azt hinné, hogy nincs tovább, ennél többet, ennél emelkedettebbet erről az aktusról nem lehet állítani. De most jön az az arisztotelészi „csavar”, a dráma váratlan, de szükségképpen fordulata, megduplázva:

„Mért nem tesz most semmivé az Isten?
Élvezék egy percet édenéből,
Mely mint csillag hullt alá a földre.
Mért nem tesz most semmivé az Isten?
Ilyen boldogság után nagyobb
Adni nincs úgyis elég hatalma.”

Hát ennél nagyobbbat mondani az Istenről, hogy „nincs úgyis elég hatalma”, elvileg sem lehet. A költő itt ki is léphetne a játékból, ránk bízhatná a többit. De ennek a költőnek még mindig van kellő, meglepő mondandója. Még egy utolsó, mindent megsemmisítő „csavar”:

„Oh talán hogy ébredjünk fel újra,
És körülünk vesszen az ígélet,
Míg világunk költőitlen arccal
Bámul újra ránk le! –”

Ez a fantáziajáték a legnagyobbaké. Nem véletlen, hogy most tudja: nem kell a jó-rossz rímek cicomája. Megengedheti magának rövid sorok közbevetését, a versegész ilynemű tagolását: „Szívemben dobog csak”, „S te halott maradnál”, „Mik közt oly soká sírt”, „A világ lelkével”, „Bámul újra ránk le”. Még a szokvány „költői” természet hasonlatokkal (vihar, tenger, szél, cserfa, borostyán) is takarékosan bánik, csak átfut rajtuk, nem ragad beléjük. (Csak azt a „szűt”, csak azt tudnánk feledni!)

2001-ben úgy láttam, „egybeolvashatom” Szabó Lőrinc *Káprázat*ával. Ott képi szinten „tenger”, „part-tenger”, „egymás partján”, felhők: „azok is oly tengersizűen / lüktetnek és hullámzanak, / egymáson átáramlanak”, „és ahogy a csókodba veszek, / a mindenséggel keveredek”, s végül: „óh, gyúló lángfalál!” [...] „s mi eltűnünk, mint a fény, / érzéseink káprázó tengerén”. Persze az ilyen „egybeolvasásnak” már csak a téma azonossága miatt is megvannak a maga határai.

A *Boldog óra* alighanem az eszköztelenség remeke. A *Válaszul* viszont nagyon is kimunkált, pontos arányokkal, tükrözésekkel, egymásba épülő szövegelemekkel élő kis műremek. Megkockáztatnám, hogy valósággal cizellált az építkezése. Hangvétele persze olyan, mint Arany legkorábról fennmaradt verséé („Virult reményim boldogabb korában / Távolban tőled is boldog valék, / A röpke képzetek tündérhonában / Még néha elragadva járdalék...”). Csakhogy ebben a Madách-versben, a többitől különbözve, a „szűt” szó még véletlenül sem (véletlenül?) fordul elő, s a „járdal”-os költőies alak („általárjadoz”) szinte csak az utolsó szó jogán van jelen. Az első három versszak egységét, összefonódását világossá, áttekinthetővé teszi a „Jól mondtad óh, ha...” háromszoros megismétlése. Az első három versszakot azért érdemes részletesen elemezni, hogy észrevegyük, hány

ötlet hányféleképp fonódik össze úgy, hogy sehol sem kerül sor szó szerinti ismétlésre. Pedig a hangulati elemek majdnem szokatlan precizitással ismétlődnek. Ezt az is aláhúzza, hogy a versszakok végén mindenütt két egymással szimmetriába állított szó képez valami összefoglalásfélét: „vágyik és remeg”, „fájó kéj”, „örülve fél”. Tulajdonképpen változatok arra a bibliai kifejezésre, amely Arany *Dante* című költeményében így merül fel: „Rettegő örömnék elragadja kéje”. Ez a „rettegő öröm” búvik meg abban, hogy „vágyik és remeg”, abban, hogy „fájó kéj”, és ezt jelenti az, hogy „örülve fél”. Hihetetlenül cizellált jelenség ez Madáchnál, az ellentéte annak, amikor kemény (olykor reszelős) aforizmákat teremt és felsorakoztat.

Az egész vers egy olyan kifejezés-alakzatot mímel, amilyen előfordul Milton *Elveszett paradicsom*ának a III. énekében (Ádám dicsérete Éva szavaival), s amely Aranynál, Petőfinél, Gyulainál is igen változatos formákban jelenik meg, sőt Szent Ágoston *Vallomásaiban* is előfordul.⁹

„Jól mondtad óh, ha tiszta reggelen
Végigtekintünk bájos táj felett,
Körülünk zsong az élet műhelye,
S napsugár tölt el minden téreket:
Nem az egyes fa, bérc, mi megragad,
De a szellem, felettek mely lebeg,
S kicsinységünknek fájó érzete
Beléolvadni vágyik és remeg.

Jól mondtad óh, ha csendes éjfelen
Végignézünk a milljó csillagon,
S porszem-világunk és a végtelen
Közt állva, sejtés bűvarázsa von:
Nem az éj s csillag az, mi megragad,
De a szellem, mely közte tévedez,
S mint idegen s velünk mégis rokon,
A mult lelkünknek fájó kéjt szerez.

Jól mondtad óh, ha hallgatunk zenét,
S hullámozó árján lelkünk a hajó,
Majd játszi kedvben rózsás part előtt,
Majd vad vihar s szirtek közt hánykodó:
Nem az egyes hang az, mi megragad,
De a szellem, mely mélyében beszél,
S bár félig értjük meg csak hangjait,
Ragad, ragad, s lelkünk örülve fél.”

Világosan észlelhető, hogy az első három versszakban egyaránt előfordul valami tagadás („Nem az egyes fa, bérc, mi megragad, / De a szellem...”; „Nem az éj s csillag az, mi megragad, / De a szellem...”; „Nem az egyes hang

az, mi megragad, / De a szellem...”). A negyedik versszak teljes súlyával feszül neki ennek a három előzetes állításnak-tagadásnak. Az ott felvetett témák (bájos táj, az éjszaka képe, a zene) szó szerint nem ismétlődnek, helyettük a szeretett nő tulajdonságaira terelődik a figyelem, de az összegezés minden előzményt is magába ért, a nőt körüllebegő szellembe olvaszt. A költemény a *témaösszegező* stilisztikai-retorikai formula egyik legszebb, legösszetettebb példánya:

„De azt nem mondtad, ím elmondom én,
Hogy, drága nő, ha hozzám vagy közel,
Nem játsz ki kedved, gazdag bájjaid,
Nem lelked büszke röpte bájjal el.
De az a szellem, mely körüllebeg,
S egy ily világot szent egységbe hoz,
S mit éjfél, nyári nap, mit zene szűl,
Egyszerre mindaz általárjadosz.”

Madách küzdelme a nyelvi formával életfogytiglani. Rímei között ritkaság az olyan, mint a *Még egy szó hozzában* (egymás közelében) a „tudtalak – puszták lak” és „szenvedek – szép szemek”:

„Higgy könnyelműnek, rossznak higgy, ha kell,
Hogy ily hamar feledni tudtalak,
Hidd, hogy nem voltam hozzád érdemes,
S keblem kirablott, hangos puszták lak!

Így elválásod tőlem könnyű lesz,
Míg hogyha tudnád, mily kint szenvedek,
Tudnád, hozzád mi érdemes vagyok,
Tán megsiratnának e szép szemek.”

Az a benyomásom, hogy a feltalált nagy tárgy ihleti leghatásosabban, leghatározottabban a nyelvi kifejezést, és ez a legihletettebb kritikusa a bőséggel áradó részleteknek. S amikor ez a kritika működik (sajna ritkán!, s talán mindinkább a kor előrehaladtával), adódik ez a néhány nagyszabású költemény. S ez ugyanaz a viszony, mint amely megszabja a *Tragédia* tárgya (a MÜTHOSZ) és nyelvi kifejezés magasrendű együttállását. Tetszik, nem tetszik: Arany korrekciói nélkül is.

Jegyzetek

¹ SZILV József, *A Tragédia ironiája. Szélgjegyzetek Karinthy Madách-tanulmányához*. Palócföld, 2008/3., 29-43.

² A Karinthy-idézetek a *Nyugat* Madách születésének centenáriumi számából (1923/3) származnak.

³ GEDŐ Simon, *Madách Imre mint lyrikus*. Bp., 1910, Márkus Samu Könyvnyomdája, 7.

⁴ SZILI József, *Madách-líra egybeolvasó. Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes. Miskolc, 2001, Miskolci Egyetem BTK, Összehasonlító és Művészettörténeti Tanszék, 270-279.

⁵ BARTA János, *Az ismeretlen Madách*. Bp., 1931, Lőrincz Ernő Bizományoskönyvkiadó, 64.

⁶ BÓKA László, *Madách időszerűsége. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966, Magvető, 629-630. (Eredetileg: *Magyar Tudomány*, 1964/12., 737-742.)

⁷ SÓTÉR István, *Félkör. Tanulmányok XIX. századról*. Bp., 1979, Szépirodalmi, 171.

⁸ *Uo.*, 173.

⁹ SZILI József, *Ágoston-féle ördöglakat – Az augustinusi hit stílusbravúrja: prózába rejtett, többszörösen összetett önszerkesztő, önzáró szövegalakzat*. *Literatura*, 2013/3., 211-229.

